

մեկութիւնը կը գտնենք ընդունուած նաեւ նոր բանաորիք մը: Թերթութեան աղբիւր մ'ալ, որուն է Տարիկ անձնապէս պատասխանուած զէր Գարսի գաւառն, այն պարագան էր որ իւր գրած օրերուն տախտակն անոնա եղած էր խորհնացւոյ պղծեաց քննութիւնը: Օրինակի համար ժիշկ նոյն տարի-ներն երբ է Տփլիսի հրատարակուեցաւ գործը, լոյս տեսան Մարգարտի եւ Մատի ալ քանի մ'ուսում-նասիրութիւնը, ուր շատ բան բարդութիւն պլազդ մեկտան կը գտնենք, եւ այն է Տարիկ ալ քի առ-ջեւ ունենալով խորհնացւոյ պղծեաց խնդիրը: Այս մասին պէտք չունիք երկար բարակ խնդրոց մէջ մտնելու: Մասնաւոր կ'ընենք Ռուսացապետ Գ. խալաթեանի նոր գործը՝ որ քննութեան կ'առնուի ժիշկ մեզի համար կարեւոր Արշակուն-նեան բաժինը: Այն բանաորիքը համար, որոնց գծաւորամասերն է գործը՝ ուսանելի լեզուաւ ըլ-լալուն, գտնէ գաղափար մը կու տան Մ. Հովնաթի

լալութեան հետ թեան եւ մասին: Գրուած է մասնադի-տալան հետախնամը:

1 Իբրեւ օրինակ շատ ըլլայ Նշանակել Ամանունի եւ անէ խորհնացւոյ ունեցած հիշատակն խալաթեանի քանի կ'ալ Գործի ալ արդիւնք ցոյցելը: Գաղափարներն այս մասին բարդութիւն տեսլ ընդունուի (Ե. 223 ե. Ն) համեմատելու է միայն Մարգարտի ուսումնասիրութեան հետ (Die Listen der eranischen und armenischen Arsaciden bei Mar Abas und Ps. Moses Xorenac'i: ZDMG, 1895, p. 646 — 59) անոնեկու համար երկու ընդունուի թեանց արդիւնքը: Տես յետոյ, ուր Արշակունցն անդադար եւր ժողով քաջադատել: Մարգարտի գրութեան այս մասն ընդ ժողովի մէջ բաժինն է իւր պատմութիւն, որուն ուրիշ այլեւալ կ'ենան ալ կարեւոր են: Գրութեան բուն խորհրդի է՝ J. Marquart, Beiträge zur Geschichte und Sage von Erän: ZDMG, XLIX, 1895, p. 628—672: Հեղինակն ուրիշ մէջ գրութիւնն է Untersuchungen zur Geschichte von Erän: «Philologus» (Zeitschrift für das klassische Altertum, ed. Otto Crusius, Göttingen.) LIV, 1895, p. 489—528: LV, 1896, p. 213—244: Գործա-տարար ասոր առաջին՝ մեր առաջին ուսումնասիրու-թեան համար կարեւոր մասը չունիք առնեն: Երկրորդ մասին՝ բուզադայ եւ Նիսամուրդ գրուած ծանօթ է նաեւ հայ թարգմանութեանը: ՀԱ, 1897, էջ 5—9, 183—6: անդ՝ 1898, էջ 316—20: Պէրսի աշխարհագրական Նշանագրի երկախոր թեան մէջ («Երանուալար շրջա Նիսամու-րդ» գրութեան Սոյնի Մոսկովի խորհնացւոյ Երանահր nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i. Berlin 1901-) բաց ի բացութիւն կ'ընդունուի ամէն կ'ալ: Նշանակել կայել է ան խնդրոց համար՝ Հայ զոյգութիւն, մասը (Exkurs I, անդ p. 165—179): որ Նոյնեան առանձին հայերեան թարգ-մանուեցան. (Մարգարտ Թ. Հայ զոյգութիւն թրգմ. Հ. Թ. Անտիկան. Ս. Ս. 1903, էջ 44: անդ՝ ՀԱ, 1903, էջ 1—5, 114—9) Բայ ուրիշ աւելի մանրամասնութիւն ըլ բա-ցարէր գիտական ալ գաղափար, որ համառօտ եւ Նի-սամուրդ եր արդեւ ուրիշ ալ մէջ (Philologus, LV, 240—1) այն թէ Տարիկի արդիւնք անոնի հետ ազգականութեան ուղղակի կ'ալ ունին ընդունելը: — Ն. Մատի բազմութիւն երկրեան իշուի միայն «Ամանունի մասին գրածը, Պետերսը. 1894, էջ 44: որուն հայ թարգմանութեանը գործախա-րատ իրեն մասը (ՀԱ, 1895, էջ 18—20, 54—7, 108—10, 195—8, 297—300: անդ՝ 1898, էջ 313—6) նորապէս երկրեան Մարգարտի մասին ուսումնասիրութիւնը տես քիւ մ'ալ: Գիտական ինչպէս նաեւ այլը խորհնացւոյ մասին գրածները կ'առ. մը Նշանակել մը քննարկել գրուել է:

քաղաւածքներն եւ գործեալ Արեն. Սրի. Սիմե-նեանի քաղաւածոյ թարգմանութիւնը այլեւալ զիջուց, որ առկային շարունակելի է: Մեզի հա-մար, որ անամայ պիտի շօշափենք միայն Ամանունի եւ խորհնացւոյ իրարու հետ աղբիւր ունեցող քանի մը կարեւոր, հարկ մը չիլայ՝ ոչ մի առ մի նշանա-կելու հետ խորհնացւոյ մասին ցոյցմ' լոյս տեսած թարգմանի երկրեան եւ յայտնուած կարծիքները, եւ ոչ միայն իւր ըլլալու պղծեաց եւ քննութեան խնդրոց: Ասոր համար պիտի շատանանք յաջորդու Նշանակելով աւելի Ռուսացապետ խալաթեանի գործի երկրորդ բաժինն՝ որ բնագիտութիւնը զէմ առ զէմ համեմատուած են: Ամանունի եւ խոր-հնացւոյ փոփոխ աղբիւր հայ կ'ընդունելը պարզա-պէս կամ կ'ենէն աղբիւրը արեւելի ինչպէս այժմ կ'ընդունուի, առանց ծանրանալ ուղղուել այս ա-ղբիւրին մասին յարցալուծելի այլեւալ տարակոյս-ներուն վրայ՝ գտնէ Ամանունի այժմու ըստ պա-տահման մեզի հասած խնդրակարկ բնագիտի Նիսամուրդ: Այսին զի մեր յաջորդ ծրագրին եւ նպատակին համար ի վերջոյ աւելորդ է այս եւ նման կէտերուն վրայ ծանրանալ: Գործախաւարտ նորա-գիտ Մարիբաւանի արարացի ոչ նուազ աղաւաղ եւ ուշ ժամանակի յաւելումներով այլապիտեալ «Քաղաւածքն» աւելի բազմանք կը գրգռէ հնագիտի բուն գործը բախար մը գտնելու քան թէ մեր տեղեկութիւնը կ'ընդունուի: Կարելի, որ խորհնացւոյ պղծեաց քննութեան նոր զարկ մը տուաւ, ծա-նոյցանելով այն քաղաւածքին գիտը՝ իր խոստա-նար հրատարակել՝ բաց չըլլալու կընդունել զուրկ հանել, թէ եւ — քարեկամի մը կ'ընդունէ կ'իմա-նանք, — Կարելի արդէն պատահաւոր եւ հրա-տարակութեան պէտք եղած առաջին, եւ միայն չէ կրցած ինքն լրացնել: Այժմ լոյս տեսած է

1 Г. Халватянц, Армянские Армаганцы из «История Армении» Моисея Хоренца, Моск. 1903. (Թի 8՝ էջ XVI+400+143.) երկու բաժնով: Ս. Ռուսաստանի թիւնք կամ Հնագիտական մասը, Բ՝ «Գիթի» պղծեաց համեմա-տականը: Զարդ անք եւ անջկատութիւն Մ. Հովնաթի ԲՁԲ 1904, էջ 269—74, 304—9, 394—6: այլեւալ զուրկ-ներ՝ Արեն՝ ար. Սիմեոնեան, «Ս. Սահակի եւ Ս. Մարգարտի գործունէութիւնը եւն (Գլ. ԺԱ.) ՀԱ, 1904, էջ 257—282, 361—7. «Մարգարտի եւ Արշակունցի հրատարակութեան ան-կումը Հայաստանում» անդ 1905, էջ 118—122 (ընդ.) Ամանունի եւ նման խնդրոց Նիսամուրդ իւստան է Հեղինակը ի միջ այլը՝ որ Հնագիտական խալաթի մասին մէջ, որուն խորհրդի է «Հայկական մէջ ի Հայոց Գաղան-թեան Մ. Խորհնացւոյ, ինչո՞նք ունի եւ երկու բաժնով» Հնագիտական թիւնք եւ Նիթիք. (Армянские Емена etc., Моск. 1896. 8՝ pp. X+347+84. քաղաւածք եւ մասնական թարգմանութիւն՝ Հ. Գ. Գաղափարի (Դիւքանութիւն եւն) ԲՁԲ, 1896, էջ 285—6, 330—5, 540—6: անդ՝ 1897, էջ 97—103, 578—85, եւն (Անտիկան. 1898, էջ 110.) թրգմ. Լ. Նու-տրեան, «Մարգարտ Մոսկովի կամ Ենգլի-Արշակունցի լրացւոյ ԲՁԲ, 1896, էջ 60—5, 136—40, 213—220, 577—9, անդ 1899, էջ 247—9, 413—8: Նը թրգմ. Եր անէ ուրիշ գրու-թիւնները:

2 «Մարիբաւան ժամանակագրութիւնը», ՀԱ, 1897 էջ 1—5: Կարելի թարգմանի գործերը՝ որոնց կարեւորը հայ թարգմանութեան ալ երեկոյս եւ թարգմանի գրու-թեան աւելի առկային հիշատակներն են, եւ պէտք չիլայ հայ կ'ընդունէ:

Քաղաքաւոր խորհրդով՝ «Քաղաքաւոր ժամանակագրութեան Մարիբաութի Քաղեղեցւոյ (Մար Աբաս կատինա?) փորձ մը պատմական-մասնագրական քննադատութեան» Փր. Մովսէսը. (նախ լոյս տեսնած Ասիական Օրագրին մէջ, եւ անկէ առանձինն,՝) Բայց արդէն սակէ յառաջ՝ ն. Մատ. կարենալով հեռքէ ունենալ ուղղակի Պարսիկ Մատագրականին քարշտին հեռագիրը՝ Տրատարական էր իւր գեղեցիկ գրութիւնը, նաեւ այս գործը հայ ընթերցողը ծանօթացուց թարգմանաւորեալ Մ. Եղիշեանի՝ Նոյն նիւթով մասին լոյս տեսած եւ ուրիշ քանի մը գրութեանց ալ,¹ Կը ստանի ի որ Մարիբաութի խորհրդը նոր շուրջ մը վրայ գրուած է. եւ ստուգել կ'արժէր քիչ մ'աւելի մանրամասն քննութեան ենթարկել ամբողջն, եթէ ունեցայի՜ր Քաղաքաւորին մէկ կողմանէ եւ Անանուի միւս կողմանէ գտնէ ուրիշ պատճեններ, այսինքն լուսագոյն օրինակներ, իրաց ներկայ պարագային մէջ օրինակի համար յիշեալ գիտնականը ճշմարիտ Մ. Եղիշեանի կ'արժէր թէ արդեւ «Մարիբաութի ըլլալ ստուգել Մար Աբաս նետորական պարտիզները թէ ոչ, Մարիբաութի նպատակին համար ի վերջոյ անտարբեր ըլլալով այս ամէնը՝ կը թողնէր խնդիրն ուր է, Կէտ մը միայն պիտի ստիպուին նկատողութեան առնուլ. այն է Քաղաքաւորին տող 48—51 հասածին իմաստը, Ռուցըշապետ ն. Մատ. կը գտնէ թէ այս տեղ աւանդուածը բացորոշ ժխտած մ'ըլլայ Վաղարշակ եւս Արշակունի ըլլալուն, Ըստ հետեւորդի այս կէտին մէջ Անանուի շեղած ըլլալու է իւր արեւելն՝ Մարիբաութն, Պիտի տեսնելը թէ՛ թողով հաստատի աղաքաւորութիւնը՝ հոն խնդրել կը գտնուի ոչ թէ Հայոց արքայութեան սկսելուն, որչափ բուն Ռուհայի գահուն հիմնարկութեան վրայ, զոր Ասորի Տեղեկալը Հայոց կը վերագրէ, եւ եթէ բառացի առնուողը՝ նաեւ Մեծ Հայոց մաս կ'ընէ՝ Այն՝ «Կեսրա» կամ Խորսով արքային ուրիշ մէկը չէ՛ բայց Ռուհայասանի հիմնադիրը, ոչ թէ Վաղարշակ կամ ուրիշ մէկը։ Այս մասին յետոյ, քանի որ դարձեալ զուտ մասնագրական տեսակէտ մըն է, մանրամասնաբար ի նկատի չենք կրնար առնուի Անանուի մասին յայտնուած ուրիշ կարծիք մը, որ բանասիրաց առանձին ուղարկութեան կ'առաջարկուէր։ Մեծ. Հ. Ղ. Վ. Ավետիսի մէկ գործը հետաքրքրելով՝ Հ. Վ. Յեր. Մատիկեան կը յայտա-

նէր թէ իւր կարծեք Անանուի Տեղեկալին ըլլալ նոյն իսկ Բուզանդ. որուն յիշած «առաջին, բայց, եւ անոր համար Մարարուն ըլլալ Եփրեմայ աշակերտն»՝ Մեր ներկայ ծանօթութեանց վեհալին մէջ այս եւ նման կարծիք՝ ամենայաճող պարագային՝ հազիւ թէ հաւանականութեան աստիճանին հասնին. ներկայս գիտարար հասնականալ չըլլալ։ Հօրհարս Բուզանդ. որ իւր ներկայ գործին մէջ անխորտակիւններին իսկ (հմտ. Տիգրանայ) եւ Սանարայի գտն մասին բաժնեկր, թողով Պոլսոյմիտի ըսով գտնուած կտորներու խնդրել կը ցուցնէ թէ հնուութեան եւ մանաւանդ հնագոյն Արշակունեաց մասին լուս տեղեկութիւններ ունէր, դժուարաւ կրնար գոհանալ Անանուի այն կցկտոր առդերունի, իրականին լոկ անուանց ցանկով մը՝ հայ Արշակունեաց, որ իւր վերին մասին մէջ է, ոչ միայնս է Բուզանդայ զոց հոն։ Անանուի ներկայ գրից մէջ կամ՝ ներկայ խմբագրութեամբ

1. Հ. Ղ. Ավետի. «Հայաստան յառաջ քան զինկէ Հայաստան» (Աճեաւ. 1904. մեծ 8^ր էջ 291) հրատ. հանդիսէ ծանօթութեամբ Հ. Վ. Յեր. Մատիկեանի Անանուի մասին կարծիքն՝ տող 285—88. (էջ 289—90 ալ Տիգրանու ներս. մասին գիտողութիւն մը)։ Կարծեալ հիմնական է Բուզանդայ նախարան ծանօթ այն խոսքը թէ «Եւ ինչ որ պատմութիւն որ առաջին է, եւ եւ ինչ՝ որ վերջին է. իսկ որ միջինն ինչ եղեւ» այն ի ձեռն ուղջ զրէ՛ր գրեցաւ, եւս։ Ըստ այսմ ճիշդ այս «առաջին, ըսցաւ, կ'ըստի, Անանուի. միջինը՝ ղերեցան եւ Ազաթանգիցոյ, եւ վերջինը՝ ի հարկի ինքն Բուզանդ. որ «անուրաւանդ, նմարութեամբ, կ'ըստի գարեւել. Կարեան կը գործէր է. եւ թէ Մարիբաութն Ս. Եփրեմայ աշակերտն ըլլալ (որմէ թէեւ միայն հրեական երկեր մը ինչեւն, բայց այս «արամիս առքինի արգելք մը պիտի չըլլար նաեւ իբրեւ պատմադիր հանդիսանալու») եւ կրնար Կարեն Մարիբաութի աշակերտաց հանդիպելու համար, եւս։ Սակայն թողով ուրիշ ամէն կէտ՝ Բուզանդայ յիշեալ խոսքին այսպիսի եզրակացութիւն մը որ հանդուս որեւէ հարկ չկայ։ Խոսքին համեմատ՝ Բուզանդի կը յայտնէ թէ իւր պատմութեան մէջ կան երեք կտորք ժամանակներ ալ՝ առաջին, միջին եւ վերջին. եւ թեպէս եւ միջինը գրուած ալ է ուրիշներ, «բայց զի մի ի միջ մերոյ պատմութեան ընդհատ երեւոյցի հոն մը, Դաւանդեցաւ, Ռատի Բուզանդայ զիբն յիշեանի կան պակաս մ'ունենալու չէր. թէեւ առաջինն ու միջինը ըլլար համառօտիս անխորտակ։ Ներկայ գրիքը թիւրացան անխորտակութիւնք ի բաց առեալ՝ միայն «վերջին, է Խորսովու օրերէն սկսեալ. ըստ այսմ կամ խոսքին իմաստին վրայ միջինու առիթ կուտայ, կամ ներկայ գրիքին ամբողջութեան մասին։ Այս մասը կը թողնուի հոս. իսկ եթէ «կորսուած» զրբերու զոյնութիւնը կ'ընդունուի, անուշա ազատ է ամէն բանասէր իւր կարծիքն ունենալ, բայց համոզել փառստը՝ ներկայ հանգամանաց մէջ անխորտակ է բերելը. Սիւս կուտան Բուզանդայ անգիտելու ի քարգործութեան թաղեալի առաքելը, եւս՝ անուշա առեալը որ աղ գրուած չէ։ Եթէ կար ստուգել «առաջին, եւս մաս մը միայն սակէ սկսելու էր, եւ ոչ հնագոյն մասնագրութեան։ իսկ Անանուի՝ ներկայ գրից մէջ՝ Հայկեն Արամ բուն մին է եւ սուպ Արշակայ Մեծին մասը. Թաւրեալը զոյն ցանկ մըն է. ուրիշ ոչինչ կայ հոն Կարենալ թէ ղերեցան եւ Ազաթ. ծանօթ էր Բուզանդայ. խնդրել չենք ընել, բայց թէ միայն այս գրքերով կը լինար «այն ամենայն ի ձեռն ուղջը գրեցան, խոսքին իմաստը, գտնեալ մեզ կուտանի, նոյն իսկ յիշեալ «ի քարգործութեան, եւս նախադասութիւնը բառացի առնելով։ Սակայն մեր պաշտօնը չէ Բուզանդայ մասնագրարանի գրեանքն ստուգանքներու փորձել։

1. Frédéric Macler, Extraits de la Chronique de Maribab Kalojoy (Mar Abbas Katina?) Essai de critique historico-littéraire. Paris 1903. 8° pp. 61. (Journ. As. 1903 p. 491—495.) պարունակելով՝ Կերածութիւն (էջ 1—13.) արարացի բնագիրը (էջ 13—27) եւ վերջոյս գաղղ. թարգմանութիւնը (էջ 27—61) բաղմամբ ծանօթութեամբ լուսարձակուած.

2. Н. Марр, Арабское население на территории Марибаса, Petersburg, 1902, 8° pp. 14. («Зем. Вост. XIV, 087—091.) թրգմ. Մ. Եփրեմի. ՔԱՄ, 1903. էջ 340—7. հմտ. Միջոց Վր. Տեր. Մատիկեան, «Մարիբաութի առաջին ժամանակագրութիւնը արարելու ժամը անքննելը» ՄԱՐՏ, 1903, էջ 235—41. Թ. Թափեան, «Մարիբաութ», (տեղեկատուութիւն եւ թրգմ. հասանաորոշող)՝ ՄԱՐՏ, 1903, էջ 526—34, 621—28. եւ ուրիշներ։

Քուղաձագայ հետ որևէ կապ չի կրնար ունենալ՝ ոչ պարունակութեամբ և ոչ մտանշանաբ. օճով ու զրգռով, ի հարկի եւ ոչ Սգարմանդեղոյի հետ, որուն անուր յօգուտ գործածուած է: Եւ ընդհանրապէս շատ հին բնագրի մ'ալ տալարուածինը չ'ընտրէ: Ձիարդ եւ ի մեր հոգը չէ այլ ամենայն այս առջ: Արեջիկ տամանաբար մտադրութիւն եղաւ ուրիշ տամանաբարական հաւաքածոյի մ'ալ, որ ձեռագրաք մէջ Թ. Խորենացու և Ան. Զիւրաբի եւ Անանիայ Ընրակապոյ անուններու հետ որևէ կերպով կապուած կ'երեւայ: Ուսուցչական Գր. Խաչակիւնից արեւել 1902 ին արեւելա-ստղծութի կը ծանուցարէր այն հետաքրքրական դիւար թէ ատր մէջ կը գտնուի Հիւսիսդիւնիայ Գիրք ծննդոցը՝ Նոյից քննութեան առած է նաեւ Կեփերի բըր ԲՐ. Խորենացու Պատմութեան տամանաբի մասին՝ քննութեան մէջ, եւ պարզապէս «հրոսկիւն Անանիայի կ'ուզէ կ'ուէլ ներկայ հաւաքածոյն»: Կրնար թերեւս անկախութիւն մ'ըլլալ թէ այսպիսի նոր ծանոթութեան գործոյն մէջ այս կամ այն կէտը գտնուէր որ մեր ներկայ նկատարին համար ալ օգտակար ըլլար: Մեր այս անկախութիւնն ի դերին եղաւ հաւաքածոյին հրատարակութեամբն, որ ներածութեամբ, ձեռագրաք համաժողովութեամբ, եւ ծանոթութեամբը քննաստան ըլլաւ տեսաւ Հ. Բ. Սարգսեանի ինտամովը՝ Նոյի իսկ Պարթեւանաց արքայից մասին՝ բացի դոյնէ երկտողէ՝ բան մը չկայ, եւ բնականապէս բուն բնագրին մէջ՝ ոչինչ հայ նախարարականի և արաբական արքայից համար: Երկրորդական աղբիւրն (Ջ. Ուիկֆորիի) միայն աւանուած է այն կտորը (յաճախութեան մէջ) որ կը պարունակէ հայ արքայիցի դասն մը: — Աղետ չկայ կրննելու թէ

¹ Այս ճանը տես Հրատարակչւած Պիկնեյտի Որեւելագրիական թիւերի մէջ՝ Gr. Chalikiantz, Ueber die armenische Version der Weltchronik des Hippolytus: WZKM, XVII, 1903, p. 182—6. Թիւրք.՝ «Հիպպոլիտոսի ստամանդագրութեան հայ թարգմանութեան վրայ», ԱՍ. 1904, էջ 46—8; Հմմտ, Հնդեմեակին «Հայ. Ուղւորմանը», էջ 50—3, եւս:

Յ. ՏԵՆ ՀԱ, 1903, էջ 30-2, 33-6, 152-7, 215-8, 317-20, 325-30; Հմմտ. նյւն Հեղինակին՝ Մ. Խորենացւոյ, Ժամանակի խնդիրը,՝ ՀԱ, 1902, էջ 1-8, 85-90, Մ. ԽորենացւոյՊառտաւ (Թեան աղբերաց խնդիրը,՝ ՀԱ, 1902, էջ 129-132, 193-8, 236-40):

[illegible]

«Պարսից թագաւորը, (անդ էջ 20) Բքամանեանց
գաւինը եւ Լառնական կայսերաց ցանկն հարը «Թա-
ւորայք պարսիցի սասանական», (անդ էջ 34) «Կիւսիսեան»,
բաժնի մէջ զարեան իւր կրկնուի «Պարսից թագաւոր»,
(անդ էջ 38) Բքամանեան, Բր կ'աւարից պալատ՝ «Ի Դու-
րեւէ Արշաւա՛րս» Բարեղացաց թագաւորութիւնն ի Պա-
թեւս փոխեցաւ, Ի յիսնորորդի Հնդկաւորայքի ողմխման
եւ Պարթեւիք ի Մակեդոնացի կայսրամարտիկն, եւ ի Նո-

Խորենացւոյ եւ աղբերաց մասին այս մատենախոսական ակնարկները լիակատար չեն՝ նաեւ նորագոյն գործող համար:

Գրասխան մասնաճյուղաց կոմիտեները ուր եւս որչափ մեր նպատակին Տաճմատան յառաժը բերելը պետք էր, նշան են տալ որպէսզի յետեւորդ պաշտօնական Գրասխան մասնաճյուղաց թարգմանութեանց բնագործը՝ գտնել ընդհանրապէս, երբ որեւէ Տարբի մը չկար անկէ շեղելու։ Այսպէս իրականութեամբ «Կ. Տակիտեայ Տարբիները», թրգմ. Եղուարդ աղբնէ շերտիւնայն (վեհեա. 1872.) «Պրոպագանդայի Բերանայն» Ջուգապիտեր, թրգմ. Հ. Եղեալ Բոճմատնայն (վեհեա. 1834.) կամ օրինակ Տաճմատն «Կ. Նեպտալի Ջարդ Ջարդարաց անուանեաց», թրգմ. Հ. Գեւորդ Գոյնանեանց (վեհեա. 1842.)

44. Կարեախայ Ռուփայ Աւան գործոց եւարդու-
թեանց Ազգեստեղծի Մեծն՝ թրքմ. Հ. Յովսէփ
Թարթմանան. (Ա՛հնեան 1844): Է. ուրիշներ՝ որպիսի
կան: Մաս մ'աստեց ի Տարիէ մեր ձեռնապահին
Համար թիշ սեղան՝ նիւթ կը մատակարարէ
այսպէս հազիւ առիթի Կ'ունենալը յիշելու Քանեւ-
փոնտեայ՝ Կ'իւրեան իրաւս՝ զոր այնպէս զեղչցիկիկ
Թարթմանան է Հ. Յ. Գասթրանան (Ա՛հնեան 1843):
առաւել կ'եւ՝ միւս դասակարգն ոչ-կատարկանքն
պարունակութեանը՝ Դժբախտաբար շատ կարեւոր
երկեր մնացած են ստակախն բանեց Տայեղէնէ
Թարթմանութեան (յաստակպէ՝ Քանեփոփնէ Ար-
շադանը, Ստորանը, Դիւն Կասիոս, եւն): Է.
Տիշշ զիշէնքն աւել յաճախ յիշելու առիթի
պիտի ունենանը: Ըստ քան՝ ինչպէս բարձր՝ Գարա-
զանեան իւր երկին միջ թարգմ. եւ թարթմանու-
թեամբ գրած է: Ուր պէտք չկար շեղելու՝ պահած
ենք առեթ Թարթմանութեան ոճը: Մնացեալն ուր
պէտք էր՝ նոր գրած ենք: Է. մօրիւնակութեան
Համար՝ ինչպէս բնական էր՝ նախախաղ լեզուա-
որով արդէն զիւրեթ Թեանքի կ'ենթադադրէր դա-
սական լեզուալ առուկիւնը: Այսու հանգիստ
մեր նպատակը ջջելովով ընդարձակ պատմագրու-
թեան է՛մընէ, շատ թիշ սեղ ընդարձակօրեւ
բաղուռներէր գրած ենք: Ըստ տեղ շատացած
ենք միայն տեղը նշանակելով:

* * *

ցանկ թագաւորաց Արշակ Բաշ (Գաւ. Բ., 232.) որք կա-
նալ զիգաւորութիւնն ամբ զարեւորք յառն իւ երկուս
միւնէն. յառաւոր Սրբաւորն, (անթ' 34.) Չիպ զարեւոր
արքայից զանկ իւ. Հրատարակիլն կը շնորհակալ (անթ' 31
անթ. 2) թէ Է իւրեմութիւնք զպաշտօնայ յանձնիւ եղան իւ
«Թագաւորք Հայոց», որուն վերջն կը պարունակէ նաեւ
Յար Արշակունիաց կապը, յայտնիքն՝ «պաշտօն...», «Հրատար-
ակաւորք Գաւաշն, Կրտսեակ, Միւս Է Հայկախ, Երան առջ
սակաւանից, Վաւարիւ, Արշիւ, Արշուիւ, Տիգրիւ. Իւս
վնիթ յայտնիք թագաւորն Արշակ Բաշ» ի զուսակն Արքա-
հանու, ի Բիւստարական ինկոնդ» որ երկուս ի Հայս, ա
նոնաւոր այս իւ. Այնթա, Անթաթ, Սոստաւորիւ, Երանաւոր
Արշուիւ, Տիգրիւ, Վաւար, Խոսրով, Տգրու, Խոսրով. Ան-
թա (Տիգրւ), Արշիւ, Գաւ. Վաւարու, Արշիւ, Վաւարիւ,
Խոսրով, Վաւար, Խոսրով, Խոսրով, Երանիլ յայտնիքն,
Հաս իւ բաւն շնորհակալ որ զանկն Քրիստի երկնգլխաւոր
ստեղծ Բանունիւն՝ գլխաւոր. Հաւարածոյ Բանունիւնաւորս.
Թանկն Բանունիւնն Բանունիւն:

Ի վերջոյ Տաճարատեղի մտադիր ընել կ'ուզենք որիչ կարգի մ'աղբերաց կամ յիշատակարանաց վրայ, որոնք կրնային այսպիսի զոհուիթեանց շատ օգտակար ըլլալ, եթէ (զոհե ծանօթներն) աւելի աւատաւ, եւ եթէ մեզի օգտակարն յատուկ մանրամասն առումներով թեմամբ մեր հաւարացած եւ ծանօթացած ըլլային: Կնքաքարեր — որ հնութեան մէջ ընդհանրապէս պատմական գիտարաց վտայ փորագրուած, պատկերներ թեմամբ մեր բնակատեղի կամ որեւէ նշանակաւ, եւ շատ յաճախ արձանագրութեամբ մըն են, — գործածելը նաեւ մօտ դարերն տարածուած սովորութիւնն էր բովանդակ արեւելից մէջ, ուր որեւէ կարեւոր բան մը ստորագրելու տեղ՝ կը գրչաւորէին կնքը: Նոյնպէս յաճախ նաեւ այսօր Հայոց ալ քով: Սովորութիւնն էր բնակատեղի աւելի գործածական էր հնութեան մէջ, երբ նաեւ մեծ ու փոքր իշխանք գրագէտներ չէին: Թէ օրինակի համար մեր տնթի ի նպաստանաթիւն երբեմն միայն իրենց սեպհական կնքաքարերը գրչոյնած են՝ փոխանակ իրենց ստորագրութիւնը դնելու, շատ բնական իրողութիւն է՝ ըլլալու է: Բայց այս ամէնէն ապահովաբար զիտենք այժմ միայն Առշալայի Գուգարաց բղեկներն կնքը, որ բախտի մեղի հասած է: Ի հարկէ թերեւս ուրիշներ ալ արդէն կան՝ ցանոցիք եւրոպական անթիւ մեծ ու փոքր հաւաքմանց մէջ, մաս մը շատ հաւանական է՝ արդէն որեւէ կնքով հրատարակուած, բայց սակայն անծանօթ մնացած, գտնէ մեզի: Վերջին ժամանակներն առանձինն ուշադրութեան առարկայ ըրին արեւելադէս գիտնականք յատկապէս «Սասանեան» կնքներն, որոնք շատ աւատուութեամբ կը գտնուին: Արդէն 1864ին Մարգաման հարկներով տեսած էր այսպիսի կնքները ի Վ. Պոլսի, եւ շատերն պատճենը հանած. (ZDMG, 1864, p. 48.) Միւս կողմէն Պ. Հռոմ կնքար մասնաւոր ընելի որ նաեւ կնքաքարն իտար գախողները սակաւաթիւն չեն եւ ոչ անփայլթ. կնքը կնքներու թիւը քիչ չէ. (ZDMG, 1890, p. 677—8.) Ինչպէս արեւելեան գրամներու՝ նոյնպէս այս կնքաքարներու հաւաքման մէջ շատ նշանաւոր դեր մը կատարած է մեր ծանօթ հնագէտը՝ Պր. Ս. Ալիշան: Միայն իսկ Մարգամանի ցուցակագրած գոհարներուն մէջ ստուար խումբ մը կը կազմին անոնք՝ որ նշանակուած են «Ի հաւաքմանն Ս. Ալիշան» («Cabinet S. Alishan», այսպէս՝ ZDMG, 1864, n. 24, 50, 53, 97, 142—6, 159—168. անթ. 1875, n. 6, 13, 15, 23—4, 28, 30. անթ. 1877, n. 2, 3, 7, 20.) Իւր նշանաւոր բաժինն ունեցած պիտի ըլլայ մեր հաւաքմանց մէջ ալ: Թէ այս Սասանեան կնքները՝ պահլա գրութեամբ՝ յաճախ հետաքրքրական են մեզի համար ալ, ինչոք չկայ, Եւ անհար չէ որ այս կամ այն կտորը կապ մ'ունենայ մեր արեւէ հին նախաբարական տան անդամաց միոյն հետ: Ոչ Սասանեան նկարագրիչն է. ոչ պահլա գրութիւնն ըստ իրենան արգելք մըն է: Եւ ծանօթ է որ պարսկերէնն այն ժամանակները պաշտօնական լեզու մըն էր, ինչպէս արաբները՝ նոյնպէս նախաբարական գրածը: Բասիկայէն Արշալուռեանց անկմանէն ետքը՝ Սասանեան ծառայութեան եւ

պաշտօնէնց մէջ գտնուող Հայք բնականաբար իրենց տերանք լեզուաւ կը պաշտօնավարէին: Թողովում նաեւ այն կարգ մը աներն որ պարսկադէն ելան եւ մնային: Մեր պատմութեան ծանօթ են այս պարագայք. եւ զիտենք որ նոյն իսկ նահանգներ կային՝ որ ամէն կնքով անշատի կ'ուզէին մնացեալ նահանգներէն եւ անկազդին կապ ունենալ պարսիկ նահանգներու հետ: Այսպէս նշանաւոր է Սերտոն տեղեկութիւնը (էջ 26) թէ (յաթի 571) «Ապստամբեալ ի բաց կնքի Հայոց՝ անուանեալ Վահան իշխան տշխարհին Սեւեհաց, եւ ինդերանք ի խոսրովայ յաղապէս Պարսից. զի տարցեն շրթ—ան շրթ—նի Սեւեհաց ի Գրւնայ ի Փոյտակարանն քաղաք, եւ կարգեցէ զքաղաքն ի շահ—Սարգստարականի, զի մի եւս իրենցի անուն Հայոց ի վերայ նոցա, եւն: (Տես այս մասին Marquart, Eransahr, 122, ուր լաւ կը մեկնուի «շահ—մար» ան յորպ. mār «գիրք մեծից, համար», šahr-hamār «գիրք մեծի եւ մորից» հարկաց պաշարհին») Այսպիսի ցուցներու թէ նաեւ սասանեան նկարագրու. եղած կնքը մէջ կրնան գտնուիլ ի բնէ հայական: Բաց աստի ծանօթ է նոյն իսկ հաստատական մեկնուած արձանագիրներէն թէ Սասանականաց մէջ կան շատեր որ ամենեւին պարսկական չեն. եւ կան նոյնպէս քրիստոնէականք՝ նոյն ոմով եւ գրով: Այսպէս՝ օրինակի համար՝ Մարգամանի հրատարակներէն (ZDMG, XVIII, i ff) թիւ 135, ուր Մարգաման «Արշամ» կամ նման բան մը կը կարծէր գտնել, մինչդէռ է (բաժ. Justi, անթ. XLVI, 285) rāstihē. Parsūmā, ուստի ասորի Bar-sūmā անունը. որով, կ'ըսէ, այս անուամբ եղած քարքը (— վստիզի կան ուրիշներ ալ —) նեւտարականաց ըլլալուն են՝ որոնք նոյն անունը կը կրէին՝ Մծենայ Բարձր ուսմը նշանաւոր եպիսկոպոսէն (435—489) ետքը՝ Մարգամանի (անթ) թ. 144 արդէն պատկերով իսկ քրիստոնէական է՝ քահանայ մը ձեռքը խաչ (բաժ. Բաւտայ. Մարգաման կ'ըսէր անձ մը խաչանէս գաւազան բռնած.) եւ գրուածքը՝ Mar Gadeh (Justi, XLVI, 285, Բ. կ'ըսէ «ասորերէն» պահլաւ գրով. Մարգաման կը կարգար վերկական «Մեքամ», քարքը Ալիշանի հաւաքմանէն: Հռոմի հրատարակներէն (ZDMG, LIV, 650 ff) թ. 917 (Nr. 83) ունի անունն Axiid, զոր կը մեկնէ ասորի նշանահնչէն բառէն (իշխան, առաջնորդ.) Անթ. Բ. 490 (Nr. 84, պատկերքը կնք) Māri, որ՝ եթէ ուրիշ անուն չէ՝ ի հարկէ նշանակելու է ասորերէն «Տիկին իմ», Զամենայ գէպ ասորի Mār «տէր», յաճախ է կնքը վտայ. այսպէս՝ նաեւ Բերլինի հաւաքման թ. 35 գրութեամբ Mār Taudī. (Justi, ZDMG, XLVI, 288 կ'ըսէ թէ այս Mār Todī եկեղեցական մ'անուն է անշուշտ, եւ կը յիշէ զթ—բիլ Տայր Իննակնեան Վստացի ի Տարած 601/ին 2ամշ. Բ. 307.) նոյնպէս անթ. Nr. 149՝ Akakē, ուստի՝ Ալիշանը կ'ըսէր այս շարքը տակաւին երկարել: — Միւս կողմէն մեր համադրմէն է թէ մանաւորը Արշալուռեանց օրերը, եւ առաւել եւս քրիստոնէութեան ժամանակ՝ հայ իշխանաց մեծագոյն մասին կնքները յունագիր եղած ըլլալու են նաեւ ի բուն Հայոց, յունական բաժնին

Acharapud անուն մը կ'ընթերցուի: Ար թողունք յիշէ՛լ շատ ուրիշները:

Եթէ անունըք միայն իսկ Բրիտ. Թանգարանի հասարածոյն քստ Հռոմի, որուն կցած է Հռոմ ուրիշ տեղեր ալ տեսած քանի մը փոքրեր, հին իսկ առանձինն հարբաւորեցողք է գոհարներու թիւը, զոր Հռոմ կը բաժնէ խմբուս՝ անունըք որանց, կանանց, պաշտօնեից եւ մեզեք, բանաձեւք կամ ձկնեք, եւն: Գոհարաց այսչափ յաճախութենէն, որոնց կցալ կարգացուած անունաց մէկ միւս մասն ալ կրնանք գտնել գրաւոր յիշատակարանաց մէջ, (քոնսկոթեմար որոնք ոչ նուազ մաս մը՝ Հայոց բով,) շատ քիչ է այն գոհարներուն թիւը, որոնց ստացիւնները կամ տեղերը կարելի ըլլայ քիչ շատ ճշրտութեամբ որոնել թէ այս կամ այն պատմական անձինք եղած ըլլան հայտնորէն: Զոր օրինակ արդէն Մարգամանի (ZDMG, XLVI, 26) Թ. 66 գոհարը կը կրէ պարզապէս անունը Artakē, եւ ուղղութեամբ կը նշանակէր Մարգաման թէ այս անունն է = Արտակ: Գուտի իրաւամբ կը հաստատեն այս կեն ընդգէմ Հռոմի (Բեքլ. Հ. ք. 35 Artak(i) իբրեւ կեռ անուն.) եւ մասնաւոր կ'ընէ բաղաձիւր Հայ իշխաններ որ Արտակ կը յիշենք Ասորիք, (տես անդ.) (ZDMG, XLVI, 288. եւ Ir. Namenb. 33 կը յիշէ հետեւեալքն՝ Արտակ տէր Հաքք գաւառին՝ Վաքք Ներս. 24. Երասունի՝ Եղիշ. 196. 2. 3. Գայունի՝ անդ 222. Փարպ. 124. Մոկաց՝ Փարպ. 75, 122, թղլով Պահլաւունի բոտ 2ամ. Բ. 939. զArdaq եպ. Մաշիկայ կարգուած կը յիշենք Ասորիք, (տես անդ.) Բայց արդ մէկ էր արգեօք այս կնքին տէր = Արտակի, բացորոշ ըսել այս կէտն՝ ի հարկէ անհար է: Նոյնիսկ է՝ բայց տակի որոշուած ուրիշ անունամբ մ'ալ՝ Մարգամանի յիշեալ տեղք Թ. 84 գոհարը Պարթիոն թնադարանին (որուն տեղն չիմոթմամբ ուրիշ ընթերցուած մը գրուած է հնո.) եւ քստ Գուտեայ (ZDMG, XLVI, 284) ունի ընթերցուած՝ Artakē zi Rēw, ուստի «Արտակ՝ արգէ Ռեւայ», եւ մտադիր կ'ընէ թէ Ռեւ (Rēw զոր համառոտութիւն կ'ընէ Rēwnizē) կը կոչուի վրաց Միքիան (Միհրան) արքային արդին, այր Սաղամուլ, գահար Տրապուս Կենի (265—342 Յ. Բ. Brosset, Mém. Acad. St. Petersb. VI, 4, 1840, p. 326.) եւ կը յաւելու նաեւ Ռեւ՝ որդի Արտաշէսի 4, արքայ գրուած վրացի Հայոց կոչմանէ, գՀամարացալ մերժեկէն ետքը, (186—213 Յ. Բ. Brosset, Hist. I, 76. Միւ. Արթիփանեցուց ցահկին մէջ՝ վրչի. տես Ir. Namenb. 33 եւ 260.) Ռեւէր կապ եւ ի՛նչ արդեօք «Արտակ Ռեւայ», այս յիշեալ անանցը հետ, որոնց՝ այլուստ՝ պատմական հաստատութիւնն ալ ամեն կասկածէ բոլորովին կերծ ըլլալու չէ:

Քանի մը կէտ ալ Պ. Հռոմի հրատարակածներէն. (հա աշիք տողն ունիք ZDMG, XLIV, 650 ff.) Ի միջի այլոց կը գտնենք հա կրիքն Թ. 379 (Nr. 12. մարտարք տանի մը կիսանձնեալ պատկերը՝ գեպ ի աջ.) որուն գրուածքն է պարզ Wartānakē, այսինքն ուրեմն վարդանակ. (տես նաեւ Justi, Namenb. 363.) զոր ի հարկէ չենք կրնար որոշել թէ մէկ էր իրականին —

Եղիշ Երեմ. Է՝ անդ Թ. 484 (Nr. 23) պատկերը՝ այր եւ կին զիմացէ զիմաց նստած, մէկտեղ պատկ մը զոր կը բռնեն: Գրուածքը Հռոմ կը կարգայ՝ Mitršāhek. Anakdukhit. Yezdān. վերջինս կամ Yezdan յետոյ աւելցուած կ'երեւայ, ուստի, կ'ընէ, կրնայ կարգայիլ Mitršāheki Anakdukhit «Ան-Յա-Էտ Միհրշահակեան» եւ բնականապէս անուն համեմատելու համար կը յիշէ Սուրենեան Պահլաւի անէն Ան-Յա՝ որ մեր պատմութեան մէջ ծանօթ է (Ագ. 10րդ, եւն.) Սակայն ինչպէս մտադիր կ'ընէ Գուտի (ZDMG, XLVI, 282) գտնէ բուն Պարթի մը համար անըմբռնելի էր «Անպիտան», անուն մը: Պարթիք չէր կրնար անձնօթ ըլլալ. Անի յարթաւանք քան իմաստ = պէշ. anak «շ» (Հիւր. Arm. Gr. I, 17—8.) եւ քստ այսմ անկարելի էր որ աղկան մ'անուն գրած ըլլան «Զարգուստ», եթէ ընթերցուածն ուղեւս անձխտիք ըլլայ՝ կը մնայ մէկն էր հոյ գուտի մ'անուն ըլլայ: Վասն զի թէ եւ ինչպիսի Հայ թէ օրինակի համար Ագաթ. 32, 98 (եւ ապա՝ այլուր) խոսքովս պատկն է՝ Անա, կոչումն ի բն յայնպէս պարզ յարթաւանք մըն էր իբրեւ «Զար» (— անշուք քան անունը մոռցուած էր արդէն աւանդութեան մէջ.) — բայց ի վերջ կարելի էր թէ յետագայ Հայոց բով, որոնք պարսկերէնի հմուտ չէին, պարզ անուն մը կարծուէր «Անակ» եւ քստ այնմ գործածուէր: Սակայն ուրիշ «Անակ» մը չէն յիշեր հայ յիշատակարանք ալ: Անոր համար կը կարծէ Գուտի թէ պէտք է կարգալ Mitršāhakē Zārdūxti Yazdān, ուստի «Միհրշահակ» (եւ) Զարգուստ Գաղեան, (գուտը Գաղգայ.) Գուտի ալ կ'ընդունի թէ «Գաղեան», յետոյ քաղցրուած ըլլալու է: Ըստ այսմ այր եւ կին են՝ Միհրշահակ եւ Զարգուստ. (տես նաեւ Ir. Namenb. 216 եւ 381. վերջին տեղը համեմատութեան համար կը յիշէ նաեւ հայ. Զարգուստ անունը. «Գաղգ» ծանօթ է Հայոց ալ. բայց չի յիշուի «Միհրշահակ») — Անդ Թ. 517 (Nr. 32) կ'ընքն պատկերն է՝ Մեքի այր մը թիւերը տարածած, ձախով թռչուն մը բռնած. գրուածքը պարզ՝ Narseh, ուստի անորոշ Ներսէն մը. միջոցեւ անդ՝ Թ. 4 (Nr. 2) գրութեամբ Narsehš(ā)h «Ներսէհ-Տահ» հաւանորէն նայն իսկ Ներսէհ Ստանանի արքայից-արքային կնիքն է. (այսպէս՝ Justi, Namenb. 225 «Narseh-sh») — Անդ՝ Թ. 612 (Nr. 61) կնքն պատկերն է՝ Գուլ մը, որուն տախք կը պատման օձ մը. գրուածքը՝ Arvand Šāhpurē, զոր արդէն ուղիղ կը կարգար ու կը մեկնէր Մարգաման (ZDMG, XLVII, 5, Թ. 4.) թէ առաջին անունն է երանգ, նորոգ. Alwand. Հռոմ կը յաւելու համաձեւ «Արամոնջ Հեր. Դ. 166. եւ կ'աղղէ նոյնպէս՝ Պարթեան. Է. 2, 7 վերապահան գրուածը՝ Սորամոնոս.) Գուտի մէտ է «Արամոնջ հին ձեւին հետ կշտեղն տակի հայ. Հերմո (Ir. Namenb. 40, այլեւս անձինք. բայց Գուտովս Դիւնիկ Կաս. ԿԷ, 21, 2 յիշած Arbandes որդի Արգարու Է՝ յամի 115 Յ. Բ. նայն գնել կ'ուզէ՝ Երուսաղէմ» արքայի հետ առ խոր.) միշտ գեւ երանգ անունս քան համաձեւն է Սորոմոն, որ անունամբ հայ սատրապաց ամբողջ հարստու-

Թիւն մ'ալ կայ, (նաեւ 'Αρσάνδης Էւեով գրուած)։ Անունս յամենայն դեպս սիրելի էր Հայոց։ Բայց նոյրը յաճախադէպ է նոյն իսկ Փոքուն Ասիոյ եւ Պոնտական յիշատակարանաց մէջ. իսկ Պարսից քով նաեւ ուշ ժամանակներէ կան քանի մը Alwand անուն կրող անձինքը. (տես Justi, Ir. Namenb. 235, որ կը կարգայ Կիթա ալ Alwand Šahpuhrē.) — Հետաքրքրական է յամենայն դէպս անդ թ. 559 (Nr. 49.) գլուխ մօրուաւոր անձի մը՝ դէպ ի ալ, զլուին արքունի խոր (նման Արտաշէի խորին)։ Եւ գրութեամբս Tird(ā). իսկ ասոր կից երկրորդ անունը Հոռն չէր կրնար կարգաւ։ Ուստի արքայատոհմ Տրք-ու մը։ Անունս պարթեւ Արշա-կունեաց անէն գուրու եւ Արշակունեաց անկմանէն ետքը պատմական յիշատակարանաց մէջ գրեթէ բացառապէս միայն Հայոց՝ եւ ապա Ուրաց քով՝ կը յիշուի բաւական յաճախ։ Բայց միւս կողմանէ անձանօթ չէր նոյրը նաեւ նախասասանեան Պարսից. այսպէս Tirdat արքայ Պարսիսի՝ որդի Արտա-խշաթիւրայ (Արտաշէի) Գ. որմէ դրամ ալ կայ. (տես Justi, Ir. Namenb. 327, թ. 9.) Արքայս ստացչին խորը յամենայն դէպս չէ այն Հայկական արքունի խորը, զոր գիտենք Տիգրանայ եւ յաւ-Նորաց գրամներէն։ Բայց աստի Յուստի կնքոյց երկրորդ անունը կը կարգայ 'Շամարդի, ուստի ամբողջը Tirdat Šamardi. (անդ՝ 327, թ. 10, իսկ 'Շամարդի' կը մէկն = "Շահմարտ", Šahmart, տես անդ՝ 275.) Ըստ այսմ՝ բնիկ պարսկական ըլլալու է. (Համառ. ուրիշ կնք մը գրու-թեամբս Tirdat zi Gadpəro(č), ուր Gad-, կ'ընէ Յուստի, արամեական բացատրութիւն մըն է նշա-նակութեամբ՝ 'լոյս, փառք', փխ. պր. yurrah եւ rošan բառերուն. տես Namenb. 107 եւ 327, թ. 24.) — Ընդհակառակն որեւէ Հայ ասն մը հետ կայալ մ'ունենալու է նախաբար թ. 621 (Nr. 91) կնիքը, պատկերը՝ կին մը ծաղիկ բռնած, առջեւ արայ մը, զորմեամբս Armindukhi, ուստի՝ բառ երեւութիւն՝ "Հայ-դու-ուր" մը, անունն մ'որ այլուր չի գտնուիր. (տես նաեւ Ir. Namenb. 27, "Armindujyē")։ Վերջապէս բաւական ըլլայ յիշել կնիք մ'ալ, անդ՝ թ. 727 a (Nr. 77) պատկերաւ՝ Առիւծ որ հնդկացոյցի (Zebu) վրայ կը յարձակի, եւ գրութեամբ մը՝ զոր Հոռն կը կարգար Minōcitr yezdān, որով կը կարծեր թէ "դժուարաւ մարդու անուն" ըլլայ, Յուստի կ'ուղղէ բնիկերցւածը (ZDMG, XLVI, 287) Manuče Tīrikān, ուստի "Մաւ-ւ-ւ լիքի Տիր-ւ"։ Ուստի բնական էր մտադիր բնէլ որ երկու անուններն ալ Հայոց քով կը գտնուին։ Տիր-ւի արդէն հին է (կայ՝ Բուդ. 2, 4. ք. էջ 270. իշխան մ'Աղուանից 768թ.՝ 2ամբ. Բ. 413. տես նաեւ Justi, Namenb. 327. Համառ. Տիր-ւի երէց՝ Խոր. Գ. կն, էջ 266.) Եւ բնդ-արքայէն յրանեան է միայն այն ժամա-նակ, եթէ նուազական ձեւ բնէնք Տիր-ւ կամ Տրք-ուր անուններէն (Յուստի՝ անդ.) կամ առ-հասարակ Տիր (Tir) անուննէն. մինչդեռ Հինբլան ասելէ մէտ է 'Տիրիկ', եւ 'Տիրուկ', ձեւերն հնա-գոյն Քրէ բառնէ րոսէլ. (Arm. Gr. I, 88.) Մաւ-ւ-ւ լիքս Քրէ աստեայ՝ անդ՝ համառ. տեսութիւն Manuēihr, Մաւ-մէրէ անուննէն՝ միայն ուշ ժամանակներէ կը

յիշուի. այսպէս՝ Մանու-ւէ արարացի ամբին որ քրիստոնէայ կղաւ, Գր. Փառաբարոսի բարեկամը 1044ին (2ամբ. Բ. 927.) Մանու-ւէ՝ Անայ տէրը, Գառուաւի եղբայրը, † 110թն (Սամ. Անցքի. 457. 2ամբ. Բ. 995. Ibn-el-Athīrի քով Ma-nūjihr, տես Justi, Namenb. 191.) Ի հարկէ այս վերջին անձանց ըլլալու չէ կնիքը. եւ ի վերջոյ այն 'Տիրիկի որդին Մանու-ւէ, թերեւս Հայադարի մին էր, զոր այլուստ չենք ճանչնար. — Այսպա՛ միայն ցուցնելու համար թէ հոս կայ առանձին ուսումնասիրութեան արժանի նիւթ մը։

Կարեւորագոյնն էր այս տեղ մնիլ համար գտնել բնիկ Հայոց արքունի կնիքներն եւ քան-զակապատկերները, որոնցմէ բարեբախտաբար ծա-նօթացած են գտնէ քանի մը հաստ, միւս կողմանէ դժբախտաբար շատ քիչ թիւով։ Թեւ ասոնք Հայոց արքայից քանդակներ են՝ ապահով է երաշխաւոր է նոյն ինքն սեպհական Հայկական արքունի խորը, զոր Տիգրանայ Մեծն վերջը կը գտնենք կրածով յաջորդներէն։ (Թէ ինչու նաեւ կոմագենեայ Ան-տիգոնս արքայի կը կրէ Տիգր Երեւանեան խորը, զոր Տիգրանայ Մեծն վերջը կը գտնենք կրածով յաջորդներէն։) Միւս կողմանէ աստ զժուարին՝ մանաւոր թէ անհնար է՝ մեր ներկայ ունեցած միջոցներով՝ որոշել իւրա-քանչիւր քանդակին ներկայացուցած արքայն. քանի որ արձանագիր կը պակսի, եւ երբ որեւէ դիմագծի նմանութիւն չի տեսնուիր արքայից ծա-նօթ գրամներուն պատկերաց հետ։ Եւ որովհետեւ դրամ չունենք նոյն իսկ բուն Տրքաւայ Պարթիւնի (53 կամ 66 Յ. Բ.) օրերէն ի վեր մինչեւ Արշա-կունեաց ալ վերջը, կամ չեն գտնուած տակաւին (— ծանօթ գրամները Տիգրանայ անմիջական յա-Նորդներէն են —) համեմատութեան համար շատ սահմանափակ ատաղձ միայն ունինք։ Այսպէս Յուստի (Namenb. 324) Տիգրանայ Մեծի գրամն ներէն ետքը կը յիշէ զո՞հարաբարդակ կամ ինչը մը որ Հասագ կը գտնուի՝ բայց կը յաւելու՝ "Գո-հարին վրայ եղած պատկերը չի նմանիր ամենեւին (Տիգրանայ Մեծի) դրամաց վրայ գտնուած պատ-կերին, Ըստ այսմ՝ ապահով չէ թէ ստուգիւ Տի-գրանայ Մեծն ըլլայ. եւ որեւէ արձանագիր մը՝ որ զայս հաստատուի չի հարողորար։ Այն երկն, ուր քանդակին հրատարակուած է, առձեռն չունենա-լով՝ չենք կրնար վճարար բուլ, բայց նկատելով այլեւայլ կէտեր՝ հաւանական կ'երեւայ թէ նոյն զոհարին է, որուն պատկերը մեծացած կը ներկայա-ցնէ Հ. Ղ. Վ. Ալիշան ('Այրարատ, 415) պարզ խորագրով՝ "Թա-հ-ուր մե Հայոց"։ Եւ որուն հա-մար կ'ընէ՝ "Ի փորքիկ զոհար քանդակէ հանելու են դէմք պատկերին, յորում քաջիկ եւս նշմարէին հիւսուածք կամ կուծոյց մօրուայն։" Վասն զի հոս արքայն լիամբուն է, մինչդեռ Տիգրան Մեծն (— ծերութեան մէկ երկու տարւոյ դրամներ ի բաց հանելով, —) իւր դրամաց վրայ ընդհանրապէս ան-մօրուս է։ Եամենայն դէպս այս պատկերին եւ Տի-գրանայ դրամաց պատկերին մէջ դիմագծութեան բացորոշ աննմանութիւն կայ։ Խորը Հայկական է.

ի իր նշանակ. ի հրատարակուած այս տեղը՝ Menant, Recherches sur la glypt. orient. II, pl. X, n° 10.

բայց զարդ ունի՝ (Տիգրանայ յախրդաց պէս) ատող միայն, մինչդեռ Տիգրանայ Մեծի խորին յատկանշէ զարդն է՝ ատող երկու զիմաց զիմաց կեցած արծիւներու մէջտեղ։ (տես նաեւ յետոյ)։ Նոյն պատկերն է, միայն շատ աւելի մեծացած, այն որ կը ներկայանայ Մեծ. Հեղինակին նորագոյն երկին մէջ, այս անգամ որոշուած իբրեւ «Արտաշէս Բ., — եւ արդեւ ծիլդ այս պատկերին համեմատ սուսմորտ ինչպէս մ'իշխած է ներկայանալ Մեծ Արտաշէս Բ.», Բայց անշուշտ աւելի ուղիւ է նոյն տեղ զբուսած ծանօթութիւնը՝ «Թե ոչ Արտաշէս, բայց ստորդ հայ թագաւորի մին է այս պատկերս, զոհար քարի վրայ փորած»։ — Հատ գեղեցիկ քանդակ մին է Գաղղիական թանգարանին այն հարկը, զոր կը հրատարակէ նաեւ [անգլուս, եւ զոր մերժելով հակառակ իրապէս անհիմն կարծիքները, կ'ընծայէ քի վերջոյ եւրոպայ գեղեցիկ] քան եւ կնոջ Տիգրանայ արայի։ Թե ստուգի երա-

ս Տես Հ. Վ. Մ. Սիւնի, «Հայագիտութ. (Ա-Բ) Պատմութ. եւ պատմութիւն Հայոց, (Ա հրատ. 1901. մ. 4) էջ 142+650) Բ. էջ 59. (եւ տես. 4)։ — Իբրեւ արեւակ նոյն պատկերն ուրիշ տեղեր ալ յիշեալ (ազգային աւանդութեան յիշած) արքային իբրեւ կնիքանագիրը զինչուս սովորութեան՝ բաւ ըլլայ յիշել. Է. Յովհաննէս Վ. Թաւրաթ, «Դնոր Հայկազուն, (Ա հրատ. 1901) էջ 28. «Արտաշէս Բ., (նոյնպէս ուրիշ տեղեր) Սնդ՝ էջ 1 «Տիգրան Բ. պատկերին զուխն ու խորը եղբորն է՝ Տիգրանայ դրամց պատկերին համեմատ. թիւն խորի Ժառնակը՝ որ դրամից վրայ շատ իշտ անգամ անաղարտ կը անտեսի՝ ըստ հարկին լրացուած է Բայց նոյն պատկերին, որ կրտսնեայ է, միայնով մասն ու հանդերձարը մինչեւ գտանի՝ ծիլդ նմանութիւն է «Արտաշէսի» յիշեալ պատկերին վրայ տեսնուածին։ Թե զարգացան պոլիտիկ համար պատկեր կնիքանագիրներ շատ օգտակար են, խորիչ չկայ։ Գծարարաւոր հայ արքայից դրամից շարքը շատ թեւեւ հարկաւոր է եւ ուրիշ յիշատակարար կը պահեն, որով աւ. այժմ անկարելի է ձեռնարկել»։ Նոյն իսկ ըստ չափոյն թիւն զոհարուցիչ նմանութիւն մ'ընէ օրինակի համար Խոհոթիւնը մեր նշանաւոր գործին. (Հմեմ. F. Imhoof-Blumer, Portraitköpfe auf römischer Münzen etc. Leipzig 1879.) Սակայն եւ այնպէս կ'ընծայէ Տիգրանի գործածելով ձեռնարկուած փորձ մը զանեւ անօգուտ ջրարարուն։

ս Լանգլուս այս մասին կը գրէ. (V. Langlois Num. Arm. I, 39-40.) «Գաղղիական թանգարանի քանդակները քարերու քանի հարյւրամե մէջ կը տեսնուի, կ'ընէ գոյգուր կարկեսանի (grenat-cheve) վրայ խորացանդակ մը՝ կրտսնեայ պատկերն. որ կնիքով զոյգ է ուլ դրամած է, զորիւն հայկական խոր, աստեղագաւոր եւ արքայաշէն (Տիւս. Գ. 6) An. Chabouillet այս յիշատակարանը կ'ընծայէ թերմուրայ կամ Մուսայ կնոջ Հառ-Հառայի Գ. Պարթեւոս արքային (Catal. des camées de le Bibl. Imp. p. 198, n° 1384.) Այս կարծեմ հակառակած է ինքն լլար, եթէ նոյն իսկ նոյն զիւսականը նորէն չենելով՝ դասն ջրարար թէ այս զիւսակարանը հայ իշխանուհայ կնիքանագիրն ըլլար։ Եւ Արգեմանտ ալ այն անձին կրած խորը տարբերութիւն արեւն անգի ինքնուր այս մասին թէ գոհարը բացառապէս հայ ծագումն ունենալու է. եւ բաց ասոր կը արարելի Մուսայ զնայի զիւսակարանին, օրուն օրինակի կը ներկայանան իսպանիկ գահականներ։ Դարեւեւ զանգ. թանգարանի այս խորագրակներին վրայ քանդակուած անձնաւորութիւնը շատ կը նմանի Եւրոպայ գեղեցիկ պատկերին. եւ երկու յիշատակարանաց վրայ ալ մաքուր-

տոյի պատկերն է — թողլով նաեւ այն կէտը թէ կրկին երաւոյր գեղեցիկ արւան ըլլայ։ — Կրնայ անշուշտ տակաւին խորորդ նիւթ ըլլալ։ Բայց ասոր հոգալէս հայ գեղեցիկ մը շատ գեղեցիկ մէկ քանդակն է, զորիւն Հայոց արքային խորից դրամ։ Նոյնը մեծցուած՝ կը ներկայանան նաեւ «Արտաշէս» (էջ 418) խորագրով. «Հայ Բաշտէն», Բայց հոս ալ կայ զարմանալի կէտ մը։ Նոյն գրող ուրիշ տեղ մը (անգ. էջ 367) իբրեւ. «Հին անգլիական Բիշոփ» կը ներկայանայ ուրիշ պատկեր մ'ալ, որ՝ ամենադժուար տարբերութեամբ՝ ծիլդ նոյն քանդակն է, հոս շատ աւելի մեծացած եւ զեղի կ'ընէ դրամած։ Ըստ երեւութիւն նոյն Պարթեւոս գահարն է, ինչպէս մտաւոր կ'ընէ արդէն Մեծ. Հեղինակը, անշուշտ միայն պէտքէս կըրտանալորմամբ ներկայացուած նոր հրատարակաց կամ անոնց նմանահանութեանց գծագրողներու կողմանէ։ — Ստուգի երկուստեք՝ մանաւանդ թէ «մանկատիպ» է այն քանդակապատկերը՝ զոր հրատարակուած կը գտնենք ինքն տեղը. («Արտաշէս, 401.) եւ այն՝ որոշուած իբրեւ «Արտաշէս Հայոց անգլուս.», որուն մասին խորից կ'ըլլայ թէ որ Արտաշէս ըլլար։ Եւ՝ Մեզի համար բազմալի էր դիտելով թէ ընդհանրապէս թնշ կուտան արդեւ կայ «Արտաշէս» մ'ընելու քանդակը, քանի որ յարակից արեւն արձանագիր մը չի հաղորդուիր. եւ թէ արդեւ ուսումնական պատկերներ։ — Այս ամէն կողմանէ աւելի ապահով է՝ ի հարկէ անագիւտային ժամանակին՝ Աշուշայ բոլեշխին կնիքը՝ Պարթի թանգարանին այս եղեւաքարէ կնիքը կը ներկայանան բոլեշխին կնիքով պատկերը իշխանական յուսարնէ արձանագրութեամբ, հրատարակուած միակնոնային մանօթ գործին մէջ եւ անկէ ետքը շատ ուրիշ տեղեր.՝ այսպէս է վեր-

խորայից նոյն օճով են, մինչդեռ Մուսայ գեղեցիկ դրամից վրայ տեսնուած կնիքանագիրը կը ցուցնէ զիւսին վրայ զարակալ. եւ շատ ալ տարբեր կնիքայ քան այն հայ իշխանուհին՝ որուն կնիքանագիրը հասած է մեզի դրամից եւ խորագրակներ վրայ, եւ որոնք Արքային Մատենագրարին հոս արքանն մէջ կը պահուին։ Այստեղ այժմ արեւն տարակալ մը չի մնար թէ քանդակային գահար ընծայելու է Եւրոպայ գեղեցիկ՝ քան եւ կնոջ Տիգրանայ Գ. — Թե պատկերը Մուսայի է՝ ապահով է կրնայ համեմատուիլ Մուսային կնիքանագիրն այժմ նաեւ Ապոլոն Գեղարդիին հոս արքան մէջ (Տիւս. Ժն. 9-12) իսկ Եւրոպայ իշխանից մասին յետոյ։

ս Եսեւ «Արտաշէս, էջ 418, ծան. 1. «Թերեւս նոյն անգլուս-պատկերն է որ է Թ. 155 (էջ 367.) այլ այսպէս քանդակուած զառք յորիշ գիրս. Caylus փրակի որ նախ զայն հրատարակէր՝ համարի թագաւոր երկուստեք. եւ զերաւոյնի՝ զառքեւան քանդակներ յարարակուած կողմէ հանդիս։

ս «Արտաշէս» 401, ծան. 2. «Ոչ է այսպէս որպէս Արտաշէսայ ինքն մանկատիպ քանդակապատկերս (Թիւ 165.) միջ յերկուց ծանոթացնի քի պատմութեան մերս մ (որդու Տիգրանայ եւ Բ. Արտաշէս Արշակունեայ), եթէ երկուցուն այլու ծանոթացնի քի հոգեմտական պատմութեան. թող զիւսն եւս զիւսերն էլ Դարապի Տրագար (էջ 374.)

ս E. Q. Visconti, Iconographie grecque etc. II. (Milan 1825), p. 365 ff. pl. XVI, n° 10 (տես Justi, I. Namensb. 48, որ է ինչէ նաեւ. Longpérier, J. Journa. des Savants, 1877. Sept. p. 579.) Իսկ V. Langlois Coll. des Hist. Arm. etc. II. 167. n. 2 է յիշէ տեղերս V.

ընդ նաև «Հայաստան», (էջ 184)։ Անունը թէևս միայն Օսաս գրուած է՝ անշուշտ վերագրուած քանդակչին, դերին է թերին (Վժ)։ Լրացնելու ուղղել։ Լուսաբանայի յիշած ընթերցուածը՝ դասելով նաև «Հայաստան», նմանհանուած ենէն՝ ուղիղ չէ։ Ուղիղ ընթերցուածն է Մարգարիտ գրածը (J. Marquart, Erānsāhr, 169.) այսինքն՝ [AC] OYCAC ΠΙΤΙΑΣΧ BHPON KAP-XHΔΩN. Վերջին բառն այսպէս գրուած է, բայց խնդիր է թէ ինչ բան ուզած է բռնել անով քանդակչը։ Բնական էր որ «Հայաստան» (անդ) գոհ չէր թարգմանելով «Աշուշտ բռնաշին վրաց Վաթիկոս»-ը, եւ կը յաւելուր՝ «Եպիս անուն անձանթ է. բառ մը պէտք էր բլլալ Գաւաթի»։ Վերջին անշուշտ պաշտօնական յարկընդմիջէր եր մեր պատմութեան ծանօթ բոլորին։ Բայց թէ քանդակել տուողն ստուգի բռնել ուզած բլլայ՝ «բռնաշին Վրաց-Գաւաթի»՝ գծուարին է վճռել։ Եսմանայի գէպս արդի գրուածքը քանդակող տառետառագիտին մէջ վերագրել բլլաւ է։

Այս այս քանի մը կտորն է՝ զոր հոս կրնանք մասնաւոր ընել։ Ար յուսանք սակայն որ միայն մեր թերթատար ծանօթութիւնն է ասոր պատճառ. եւ այս քանի մը կտորով չի պատիւր հնուածն մեզի հասած կնքաբարերու թիւը։ Ուրիշ մը թերեւս աւելի բախտաւոր բլլայ մասնաւոր ընելու կտորներ ալ, որոնք կարելի է զիրարցան կը գտնուի ուղեւոր Հաւաքմանց մէջ։ Այսպիսիներէ թէժէ կան, հաւաքել եւ հանրամատչելի ընել, հայ բանասիրութեան համար արդիւնաւոր գործ մը կ'ըլլար։

Եթէ ապահով բլլար ուրիշ տեղեկութիւն մը, շատ աւելի թանկագին յիշատարական մ'ալ ունեցած պիտի բլլայինք բախտին։ Խնդիրն է ամբողջական արձանի մը վրայ, որ կ'ընտրէ թէ բլլայ նոյն ինքն Տրդատ Պարթեւ՝ հայ Արշակունեաց երկրորդ հիմնադիրը, կամ՝ բառ նորագոյն գիտնող՝ նոյն ինքն առաջին հիմնադիրը։ Արձանիս մասին՝ որ այժմ էր Պարսիս կը գտնուի, տեղեկութիւն կու տայ այժմ Կ. Յ. Բաւմանեան՝ Գրութեան մեծագոյն մասը նուիրուած է բացատրելու պատմական պարագաներն այն ժամանակին, որուն վերջական արդիւնքն եղաւ Տրդատայ ճանապարհորդութիւնն ի Հռոմ եւ անոր շքեղ թագադրութիւնը Ներսէն 66ին Յ. Ք. (տես նաև վերին էջ 107—111 եւ 113—116)։ Այս ամենէն կրնայ անշուշտ նաև հետեւելու թէ «Տրդատի արձանը պատարասուած է Հռոմի մէջ, հռոմէյեցի արձանագործի մը ձեռքով», եւն. (Բնմ, անդ՝ 11)։ Սակայն թողով պատմական պարագաներն՝ որոշեցմ միայն կրնայ հաւանական ջուշուրիլ թէ անշուշտ կարելի էր

Տրդատայ արձանի մը գոյութիւնն ի Հռոմ, բուն խնդիրն է հոս թէ այս ներկայ արձանը ստուգի այն Տրդատայն է, Այս մասին շատ մը խնդիրներ կան։ Ահա այս նկատմամբ արուած տեղեկութիւնը։ Արձանը կը գտնուի այժմ Լուվր թանկարանի մէջ արահին մէջ (Salles des Saisons) եւ խորտիկն պիտակին վրայ գրուած է գաղղ. տեղեկութիւնն էր բլլայ «Տրդատ թագաւոր Պարթեւի աջ եւ Հայաստանի՝ Տրիստոսի 62 թուին. մեռած է 73ին»։ Վերջին թուականին ճշգրտութիւնը քննադատել հոս աւելորդ է։ Կարելի է այն թէ արձանն Նապոլէոնի Ա ձեռքը Հռոմէն բերուած է ի Պարսիս, եւ թէ ի Հռոմ ծանօթ Բորգեզէ տան Տաւարմանց մէջ էր նստնուոր։ Բայց «որ տեղէ գտնուած բլլաւ, նոյնպէս եւ որ դարուն եւ որ պատկերէն ձեռքով չիտուած բլլաւ» յայտնի մը այժմ։ Բանաւորը կը կարծէ թէ Հռոմ չեւտուած բլլաւն է նոյն իսկ Ներսէնի օրով։ Եթէ ստուգի Տրդատայ Պարթեւի արձանն բլլաւ՝ անշուշտ այս կէտին համար խնդիր ընելու պէտք չէր բլլար։ Հռոմ Պարսիս փոխադրուելը կը պատմուի այսպէս. «Բորգեզէ ընտանիքէն Կալիկոն անունով մէկը Փրոնտայի գրուելով, Փրոնտական ծառայութեան մէջ մտաւ եւ անունաւոր Նապոլէոնի Ա-ի քրոջ հետ ժամանակ մը վերել, 1807ին, Կալիկոն իշխանի հետ թանկութիւնք վաճառեց Նապոլէոնին, որ Պարսիս փոխադրել տուաւ զանոնք. այսպէսով Տրդատի արձանը Հռոմէն Պարսիս բերեցաւ»։ Սակայն կամ այս ժամանակ կամ յետոյ անինում թողով՝ բաւական կրած է, եւ որ կարելու է՝ ուրիշ գլուխ մ'առած է. այսինքն բուն «լուսիս մարմնէն բաժնուած ինկած եւ կորսուած է. իսկ ետքէն՝ իրան լուսնեցող ուրիշ հին գլուխ մը բերուած դրուած է մարմնին վրայ, որպէս զի արձանը բոլորովին անգլուխ չլինէ, Այս կէտն արդէն որոշ նշանակուած է խորտիկն վրայ գրուած յիշեցնել պիտակին վրայ, որ Թանգարանի վարչութիւնը կը հաստատէ թէ «Հին լուսին» մըն է այն, «մարմնէն օտար», բերուած ագուցուած։ Բայց ասոր հարկը պահանջած է բաւական նորոգութիւններ ընել մարմնայ վրայ։ Այսպէս կը նշանակուի նոյն պիտակին վրայ թէ նորոգուած են՝ քիթը, ալ ախանքն մէկ մասը, ձորաղ վարի ձախակողմն ու վիզը, ալ բաղաւոր, ձախ թիւնի վրայ ձգուած վերարկուն մասը՝ բաղկան ու ձեռքով, եւն. եւն. (տես նոյն տեղէ գաղղ. բնագիրը պիտակին)։ Ամբողջին ներկայ կերպարանը կը ջուշուրէ արձանին նմանահանութիւնը (տես Բնմ, անդ՝ 5)։

Այս պարագայից մէջ — քանի որ բուն որոշել մասը չկայ՝ էլուիւ, եւ որեւէ արձանագրական երաշխաստութիւն մ'ալ չի մատուցուի, — վճարար Տրդատայ Պարթեւի ընծայել արձանն՝ կարելի չէ։ Ըստ շատ կարելի է թերեւս աւելի կամ պակաս հաւանականութեան միջին խառնը։ Գլխուն կորուստը յամենայն գէպս ցուայել է. վասն զի եթէ ստուգի որեւէ, հայ արքայի մ'արձանն էր՝ անշուշտ ներկայացուած պիտի բլլար սեպհական խորովմը, որ ոչ միայն զբանց վրայ կը ստանուի Տրդատի Մեծի օրէնէն ետքն, այլ նաև վերոյիշեալ գահարաց քանդակներուն վրայ։ Գեղեցիկ

Langlois, Numismatique de la Géorgie (1. ed. 1852) p. 7—8: Dumersan, Hist. du Cab. des médailles, p. 90, n° 425, եւ կրնայ գրել կ'ընթերցուի՝ Օսաս յայտնից իջողաւ Կաթողոս, Կիւրէ պահուած է Կիւրէ պահարանի գրանցող արքունի Մանուկարանին Պարթեւի, կիւրէմ պատկերը՝ խորանշարտի եզրագրարի (ՕՆԿ) վրայ։ Կ. Յ. Բաւմանեան, «Տրդատ թագաւոր Հայոց եւ Պարթեւեան», Բնմ, 1905, թիւ 1, էջ 5—13։

վկայ մին ալ են Անտիբոքոսի կոմագենացաց արքայի նշանաւոր կրկին քանդակներն (ի Նիմրուտ-տալ՝ Արեւմտեան կողմը)՝ ուր Մոսիթըրոս կ'երեւայ նախ Արամազդայ եւ ապա Վառդգնի Տեսու՝ յիժէ չգիտնալիք՝ այս արքայապատկերին Անտիբոքոսի բլաւը, անշուշտ պիտի բռնէր թէ Տիգրանայ կամ Տիգրաններէն կամ՝ յայրորդներէն մինչ անպատկերն է։ Խոյրը կամ թագն, ապարօշն են՝ ճիշդ այնպէս եւ, ինչպէս որ տեսնուի Տիգրանից, Արամազդայ եւ զրամնց եւ յիշեալ գոհարներուն վրայ։ Նոյն երեւոյթը ծանօթ էր արդէն Անտիբոքոսի դրամներէն, ուր նոյնպէս Տիգրանեան խոյրով կ'երեւայ Անտիբոքոս, մինչդեռ իւր նախնին Միհրդատ կալէրիկս տակաւին զամրացի խոյրով է։ Քիչ մ'այլախիպ է նաեւ այն խոյրը, զոր կը կրեն Տայ Նախարաշկունիէն Արեւմտեան-Հարապային բաժնին, այսինքն՝ խոյրին վերամասը ձեղքուած է, գրեթէ արդի յատին՝ «մարտնչորւ ձեւով, որուն վրայ կը պատատի ապարօշն։ Այս երեւոյթին շատ լատինիւն թիւն մը տուած է Բաբլոնը (Bab., CCXII ff)՝ «Պատմական պարտաւոյք կը մէկնեն, կ'ընեն, թէ ինչու օրինակի Տամար երբ Տիգրանայ կալէրիկսն զամրացի խոյր կը կրէ, Անտիբոքոս Թեոս ընհակառակի՝ Հայկական շեղքուած խոյրը, Պատմաւուն է՝ Անտիբոքոս իրօք յաւերճ ընէ Տիգրանայ Մեծի՝ Կոմագենայ եւ Միհրդատայ մէկ մասին իշխանութեան մէջ. որով Տիգրանէն կ'աւանու նոյն խոյրն այնպէս՝ ինչպէս անկէ առած են նոյնը Տիգրանայ անմիջական յայրորդներն ի Հայսի, — Աչքի առջեւ ունենալով այս ամէրը՝ մեր Տամարու մէ թէ Անտիբոքոսի յիշեալ քանդակներուն տարազն շատ տարբեր բլաւու չէր գտնէ Տիգրանեանց տարազը. եւ իժէ սրեւէ արձան մը գտնուէր՝ անշուշտ այլախիպ կիրպարանք պիտի չըլլար։ Կարեւոր է յիշեալ քանդակներուն երկրորդն՝ ուր Անտիբոքոսի դիմաց կանգնած է Արամազդեն = Վառդգն, զոր պէտք է Տամանասել Վաղարշակոյ եւ Տիգրանայ դրամնց յետադիգովն Տամանասն պատկերին Տեսու. (տես վերն՝ էջ 174—5)։ Վկայութիւն մ'ալ այս է թէ Անտիբոքոսի յիշեալ քանդակները՝ կրնանք ժամանակին Տայկական տարազին իբր փոխար մ'աւանուլ, թերեւս դոյզն անգլանի զարտազուհեմբը։ Այսպէս թերեւս ինքնազարդեանց վեր բաւող կապերուն զարմանալի ձեւն, դաշոյնի պատենազարդներն են՝ որ հոն կը տեսնուին, կրնան ինքնազարդելու բլաւը։ Բայց ի Տարէ թերեւս նոյն կը նաեւ Տայկանիւր։ Եւ վերջոյն նշատաւոր են նոյն կամ շատ մեծաւոր տարազով քանդակներն կոմագենեան իշխանաց նախահայր, ուստի Տայ Նախարաշկունեանց։ Այսպէս ի միջև այլոց՝ նշանաւոր Բայրապարանդանի ի գրեթէ (հին՝ Արշամուս)՝ Անշուշտ կրնայ մտածուիլ թէ ճիշդ Տրդատայ Պարթեւէի օրով նորագոյն սովորութիւններ մտած ըլլան ի Հայսի, որով կարելի չըլլայ Տամանասել

Տիգրանեանց ժամանակի տարազներուն հետ։ Բայց էթէ ընդունիք ալ այսպէս, կը տփսփոյնք Տրդատայ օրէն սկսեալ աւելի ստոսիկ ընել բնակ Պարթեւեան սովորութեանց եւ ասորական ազգեցութիւնը. բայց այս երթարութեամբ ալ շատ շահած չենք բլաւը։ Իժէ Պարթիւ այն արձանին տարրին պարթեւականն է թէ ոչ՝ կը թողուինք ոչոյց քննութեան։ Ըստ երեւութի տրեւելեան է. բայց թէ յատկապէս Տայ-պարթեւն արքայի տարազ մըն է, ամենեւին բացառող չէ։ Գտնէ գտնելով ներկայ պատկերին վրայէն. (տես Բ.Մ.Ս. անդ)։ Նորանայն կ'երեւայ յատկապէս ալ ձեռքով բռնած եւ գետին յետոյցած գաւազանն, որուն երեւոյթն է՝ պարզ Տոմիւրի բիւր մը կամ նման, ոչ չէ արքունի զույգ, էթէ շուկնք թէ թերեւս ներկաւորուն մ'ըլլայ, որուն աեզը կտորած ինկած ըլլայ։ Վերջինս ենթադրելու կ'ուսնուի մը չ'երեւար, եւ չի նշանակուիր թէ գաւազանին ծայրը կտորուածը մ'ըլլայ։ Վերջապէս — առանց ուրիշ մանրամասնութեանց մէջ մտնելու, — կը Տամարու այն եզրակցով թեան թէ յիշեալ արձանին ստուգիւ հայ արքայի մ'ըլլան իսկ խնդրոյ նիւթ ըլլալու է. եւ ասոր Տամար հետաքրքրէր իր գիտնալ թէ Բնշ հիման վրայ Թամագարանին դիմուէր բնծայած են նոյն իսկ յակնած յանուանէ Տրդատայ Պարթեւէի։ Քանի որ այս հիմը պայծառ ու Տամազն չէ, կը թողուինք արձանն իւր տեղին, քանի իբր երկբայական։

Երանա ըստ այսմ, եթէ ճշմարտի Տրդատայ Պարթեւի ըլլայ, Ներսի կամ Համակնի կոմագենէ պատույ նշան մըն էր։ Փոխադրեալոր Տրդատ Պարթեւ, ինչպէս արդէն պատմաւորը կը նշանակին, մեծամեծ ընծաներ արքան է ի Հոմոմ։ Այս վերջոց մասին յետոյ նաեւ զարմանալի աւանգու թիւիչ ալ կը պատկերն կ'երեւայ թերեւ թերան. այսպէս բազմակի պղծանալի ձեռքապատկերին Տրդատայ կ'ընծայուին։ Հ. Ղ. Միշկանս այս նկատմամբ աւանգուածներն այսպէս ամփոփած է. «Գաւանդութեան ունի իրաւաւորը, եւ աւանակին պատմաբանը քաղաքին (Վենետիկ) յորում գրեմ, էթէ Տրդատ թագաւոր Հայոց (զոր Տամարին զՊարթեւն որ առ Ներսի) տարեալ իցէ ընծայ առ կայսր զԵրթիսին գերահաշակ պղծանալի ուկիազն երկմար, զոր նկատման յաճախ ի բարձրան անդալի Հակաստ. անման աստոր Ս. Մարկոմ՝ յաճնանն հրապարակ Արթիւսան մայրաքաղաքին, եւն։ Հեղինակը միտաւորն է բուն Ս. Տրդատայ Մեծի ընծայել ընծայատաւութիւնն՝ «ստեղծելով զճանաչել աւարք ջախջախեալն իւրոց յորաշահին յշուտայ (Արտաշէսէ կամ ի Տիգրանէ) զճեռագործն գերագոյն ճարտարաշէն Եռնոց, զՊարթեւիսն եւ Լիւսիպատի (ըստ կարծեանց օմանց հարանից, յորոք մի՞ Փոխկապտ իսկ ընծայէ զճեռ լոման, գերադասել յանդիպողուն Հեղինակ)։ Եւ ամբարձակ կառուցեալ քաղաքն յաղծանակ ի վրայ յաղթական կամարի կառուած դիմաւոր, ուստի յետոյ Վենետիկի բերան ան լիւսնի կայսր օրով, եւն։ Վերջինս Տրդատն է ուրիշ անանդութեանց մասին կը բրուի հոն՝ «Կի յառաջեց յիշուց պղծակայ երկվարաց» յանուան Տրդատայ, է Վիկտոր Պարթեւ, ի տեղադրութեան ի. թաղի Հոմոմայ. միւս աննանա՞ծ՝ ժամանակացի մնորդին կայսրը կամ Գ. Վաղարշապատ, որ է կէս Ե զարտ, յուսուր Վարդապատ, նշնպէս յանուան Տրդատայ ի նմին թաղի ինչ, Equum Tiritatis Regis Armeniorum. Բայց զիսկն է զի ոչ միայն Վենետիկան երկվարաց, այլ եւ որք ցարդ ի Հոմոմ կան

1 Տես Puchstein, Reisen etc. p. 321 ff; Atlas, Taf. XXXIX, 1, 2 (Nemruddag, Westlertage). Իմանել նաեւ այլուր, այսպէս Քէջի նոյնպէս (Նոյնքոս եւ Արտաշէս-Վազագ) ի կոմագեն ի Սեդի, Reisen, p. 368, եւն։
2 Տես Puchstein, Reisen, p. 355.

Ուրիշ արձաններ նախարարականի եւ արշա-
կունի շրջանէն, որոնք կրնային համեմատութեան
առնուել, չկան, կամ գոնէ մեղի ծանօթ չեն:
Խնդրէն դուրս կը մնան բնականապէս գիշ արձանք,
յատկապէս նորագիւտն Անահայտ-Արեւմտայ՝ ի
Ստաւոյ՝ Համեմատութեան համար շնանակութիւն
ունի ուրիշ քանդակ մը, զոր հոս համառօտիւ
կ'ափարկենք: Դրանօթ է վերոյիշեալ Տրդատայ
Պարթեի անմիջական յաջորդաց միայն Պարթեա-
նայ երեսական անցքն, որ ստիպուած Տրայիանոս
անջեւ կը գնէր իւր թագն, յուսով առնելու անկէ
այնպէս՝ ինչպէս Ներոնէ առած էր իւր նախնին
Տրդատ Պարթեաւ. եւ սակայն յուստիսք եղաւ.
(տես նաեւ վերն էջ 122): Այս անցիկ քանդա-
կուած էր Տրայիանոս կամարին վրայ: Բոս Վիս-
կոնտայ Նոյն արդային կենդանագիր կեցած է
տակաւին կոտորանքիանու Մեծի կամարին քան-
դակներուն մէջ՝ առնուած Տրայիանոս կամարէն:
Այս ամէնը հարեանցի նշանակեցինք՝ բա-
նախարաց ուղարկութիւնը հրաւիրելով այս եւ նման
սխառագործաց մանրամասն ուսումնասիրութեան
մը կարեւորութեան վրայ: Այժմ անցինք ուրիշ
կէտի մ'որ ուրիշ կողմանէ կարեւոր է: Անտունի
է խորհրդանշով Պարթեական արքայից ցանկին:

(Հարանայինքն) Ճ. Տ. Տ.

ՍՍՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ԲՐՏԻՈՐԻ ԵՒ ՄՐՈՒԿԱՆԻՆՈՅ ՀՐԵՍՈՒԹԵԱՆ
ՆԱԿԱՐԸ ՀԱՅՈՍՏՅԱՆԻՍ

(Հարանայինքն)

Մանաւանդ նշանաւոր է խորհնացու փոխ-
առութեան գէպը Մաշտոցի բնակարանիները
նկարագրելիս: Դրա մէջ պատմական մասից
յետոյ, համաձայն կարիւնի, հետեւում է մի
հատուած 15 տող, որը մենք գտնում ենք

Ման Նոյնի նմանի՝ յանուանեալ Չիական լեռին (Monte
Cavallo) Տրդատայ տարը համարին, եւն: Ցեւ «Արարատ»,
388, եւ ծան. 2—3:

Ճեւ՝ Էլիւլէ, «Պէճէն զուրի մը ի Հայաստան
գտնուած» ԲՁՄ, 1883, էջ 130—141 (ԹԳԿ, Ե, Ցեւնու-
թիւն մը սկիզբ:) Էլիւլէ, «Արարատ», 400, եւն: Նմանա-
հանութիւնք տես Նոյն տեղիցը:

Վiseonti, Leon. Gr. II, 364 de pl. XVII, 1, տես
Justi, 244, որ կը յիշէ Պարթեամարի պատկերին համար
նաեւ. յաջորդը՝ Oppert, ի JA. ser. IV, t. XVII, 270;
Spiegel, Ern. Altertumskunde, III, 172, չմաս. նաեւ
Գաթրեան, Ցեւն. Պատմ. Բ, 174՝ «Առանկէն իւր անք
Պարթեամարայ քանդակցին ի կոթողի անց Տրայիանոս»,
եւ Երանօթութեան մէջ կը նշանակէ՝ «Ի կոթողի աստ
որ թաղայ անու ի շինութիւն կամարին կոտորանքիանոսի
Մեծի, ցայտը նշմարի Պարթեամարի մօրոյ օրն առաջի
Տրայիանոս. յանդիման զըրցն՝ համեմատ պատմութեան
դիւնի վը, 37. Սեղանտիս իւրական ձիւ, եւ ի. Ե. արեւ-
դայ Բ, 2, տես Վիսկոնտայ, Պատկերագր. Ցեւն. Ցեւմ. Գ. 7,
եւն: Վիսկոնտայ, Գաթրեան, Բ, 258—9:

բառացի հէցն նոյն ձեւով ծանօթ ընդարձակ
Վարք Ս. Սեղեւստրոսի մէջ, Թարգմանած
հայերէն 678թ. Արաւ Գրիգոր Չորափորեցու
ձեռքով՝ Վարքի 698—699 էջերում զետե-
ղած է սեղմ, բայց գեղեցիկ մի նկարագիր
Հրապի մի կոթողիպատի հոգեւոր եւ բարոյական
յատկութիւններին մասին. — «Երեսնամայ
ահայ ամաց էր, յորժամ ի սրբոյն Մեղիտադէ
սարկաւագութեանն նախաձեռնարկեցաւ պա-
տիւ ամենայնն ապա պատուով ուրախացեալ եւ
բարէ վայելէաց եւ ըսին զզոյր զիճակ-
աւորսն: Վասն զի ամբարտաւանութիւնն եւ
մարդահանձնոյթիւնն առ ի նորա վարս
տեղի գտաննել ոչ ուրիշ կարացին, այլ Նիզ
եւ բարեկամ եւ բարեխորհուրդ գոյով եւ
երկնայնոցի զարդարեալ սովորութեամբ
զինքն բոլորից ցուցանէր. վասն զի զոյր
տեղեւամբ իրեշտակական, քանիւ արամա-
պայծառացեալ, գործով սուբր, մարմնով
արտափայլեալ, սարսիք անճառ, խոր-
հրդակցութեամբ մեծ, հաւատով ուղիղ,
յուսով համբերողական, սիրով անկեղ-
ծատր: Այլ վասն զի զբոլորսն նորա զուղ-
ղութիւնն ոչ եմ բաւական ստել, առ ի
մասնաւորականն նորա գործեցեալս դարձու-
ցից զրաւն: Ս. Միղրիադուրի կոթողիպատի առ
Աստուած զգնացաւ առնելով, ամենեքին ի մասին
մեծաւ ձայնիւ վերադուլէին՝ Սեղեւստրոս պարտի
առ պատիւ կոթողիպատութեան ձեռնադրել...»

Առաւել պարզութեան համար առաջար-
կում եմ վերոյիշեալ հատուածի իսկական յու-
նարէն բնագիրը. . . . «Ἡ γὰρ ὑπερεφάνεια καὶ
ἡ ἀλαζονεία ἐν τοῖς αὐτοῦ τρόποις χάραν
ἔχουν οὐδαμῶς ἡδυνήθησαν. ἀλλὰ προσήνης
καὶ ἀγαθὸν εἶχεν, καὶ ταπεινόφρων ὑπάδρων,
οὐρανίοις ἡθέσιν κεκοσμημένον ἑαυτὸν πᾶσιν
ἐπεδείκνυνεν. ἦν γὰρ τῇ θεᾷ ἀγγελαιοῖδης, τῷ
λόγῳ διαλάμπων, τῷ ἔργῳ ἄγιος, τῷ σώματι
ἐβρώμενος, καὶ τοῖς ἡθέσιν ἄριστος, τῇ συμ-
βουλᾷ μέγιστος, τῇ πίστει δρθόδοξος, τῇ ἐλ-
πίδι ὑπομονητικός, τῇ ἀγάπῃ ἀνυπόκριτος. Ἀλλ’
ἐπειδὴ πάντα αὐτοῦ τὰ κατορθώματα, οὐχ οὐός
τε εἶμι καταλέγειν, ἐπὶ τὰ μερικῶς πραχθέντα
ὕπ’ αὐτοῦ τρέψω τὸν δεσπότην θεὸν τὴν πο-
ρείαν ποιησάμενος...»

Ստիպալայ Ստիպալիկոսի Եկեղ. Պատմ. Վարք
Ս. Սեղեւստրոսի յաւելումով. Վաղար. 1897:

Ճեւ քննութիւն Վարք Ս. Սեղեւստրոսի եւ իր-
բնացու աղբիւրներէ Ճ. Բ. Սարգսեանի, Վեհաւ. 1893:
այստեղ է գտնուած նաեւ Վարքի յունարէն բնագիրը: